

Борис Черкас

**Західні володіння Золотої Орди
в 1380–1399 рр. (політичний аспект)**

У статті розглядається політичне функціонування західних володінь Золотої Орди від часу відновлення її цілісності у 1380 р. до поразки центральних сил у битві на річці Ворсклі у 1399 р. Основну увагу приділено політичній історії Крила Мувала, що охоплювало землі на захід від Дону і Сіверського Дінця, оскільки саме в цій області місцеві еліти вперше продемонстрували сепаратистські настрої. Доведено, що причиною усобиць стало те, що хан не міг зруйнувати вже традиційний уклад життя західної аристократії, яка відстоювала власні інтереси й мало була пов'язана зі столицею.

Ключові слова: Золота Орда, Улус Джучи, Крило Мувала, Солхатська тьма, Орда Мамаю, Велике князівство Литовське, українські удільні князівства, ярлик

В статье рассматривается политическое функционирование западных владений Золотой Орды с момента возобновления ее целостности в 1380 г. до поражения центральных сил в битве на реке Ворскле в 1399 г. Основное внимание уделено политической истории Крыла Мувала, которое охватывало земли к западу от Дона и Северского Донца, поскольку в этой области впервые проявили себя сепаратистские настроения местной элиты. Аргументировано, что причиной междоусобиц стал традиционный уклад жизни западной аристократии, которая руководствовалась местными экономическими интересами и была мало связана со столицей.

Ключевые слова: Золотая Орда, Улус Джучи, Крыло Мувала, Солхатская тьма, Орда Мамаю, Великое княжество Литовское, украинские удельные княжества, ярлык

In the Article has been investigated political history of Western possession of the Golden Horde in the 1380–1399 years. The main attention is paid to the political history of the Wing of Muvala that included the lands west of the Don and the Sivers'ky Donets'.

Keywords: Golden Horde, Jochi Ulus, Wing Muvala, Solhats'ka t'ma, Mamai's Horde, the Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian principalities, jarlyk

Історія західних улусів Золотої Орди за часів правління хана Токтамиша є доволі маловідомою. В основному побіжно цієї проблематики торкалися ті вчені, чий дослідницький інтерес спрямовувався передусім на вивчення держави Джучидів¹. Проте розуміння ситуації саме в цих областях значною мірою прояснює причини як остаточного розпаду Золотої Орди в XV ст., так і піднесення могутності Великого князівства Литовського за часів володарювання Вітовта.

Восени 1380 р. припинилася громадянська війна в Золотій Орді, що понад 20 років розколювала державу і була відома в літописах як «Велика замятня». Новий хан Токтамиш спромігся об'єднати весь Улус Джучи. Проте за час кривавих усобиць держава втратила чималу кількість економічно розвинених земель: на сході північний Хорезм, на півдні Азербайджан, на заході українські і молдавські землі, а також Буджак (Улуси Ногая і Курумиши). Відбулося розбалансування влади і в землях, що залишилися. Токтамиш енергійно взявся відновлювати порядок. В першу чергу це стосувалося осілих областей, економічний потенціал яких мав стати основою відновлюючих процесів в імперії.

Токтамиш вдається до низки заходів, спрямованих на стабілізацію відносин з західними сусідами. У стосунках з ВКЛ хан спочатку провів «розвідку боєм», спровокувавши напад на Подільську і Київську землі наприкінці 1380 р.² Вочевидь, Токтамишу цим демаршем вдалося перенести на себе угоди Мамає з литовськими володарями. В Криму Токтамиш намагався порозумітися з генуезцями. Ще 19 листопада 1380 р. було підписано угоду з Кафою. Насамперед Токтамиш повернув кафінцям вісімнадцять сіл під Судаком, раніше захоплених Мамаєм. Однак, як компенсацію за це, хан ввів в Кафу своїх чиновників, передусім наглядача за судом ординських підданих, а також митника для збору податків «по старому»³. 24 лютого 1381 р. цей договір був поновлений. Крім сіл, хан визнавав за генуезцями і Судак. В 1382 р. було ще підписано і «особливу угоду»⁴. Іншою великою військовою операцією Токтамиша став успішний похід на Москву 1382 р.⁵

---

¹ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960; Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973; Миргалієв И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003; Почекаєв Р.Ю. Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. — СПб., 2010; Черкас Б. Синьоводська битва 1362 р. — К., 2012.

² Черкас Б. Назв. праця. — С. 89.

³ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 144.

⁴ Крамаровский М.Г. Латинская Романия и Золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в Северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 258.

⁵ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 144; Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений 1238–1598. — М., 2005. — С. 62–64.

Останньою акцією хана стало повернення Хорезму 1383 р.⁶, що мало в деякій мірі компенсувати територіальні втрати українських і молдавських земель.

Покінчивши з військовими діями, хан почав наводити лад у країні. І. Миргалієв визначає передусім три реформи, здійснені Токтамишем протягом 1380–1384 рр.: грошову (третю в історії Улусу Джучи), військову і соціальну. Так, було введено єдину вагу для дирхемів⁷. Військо збільшилося кількісно, впроваджувалася важка кіннота на лицарський зразок. Розвивалася артилерія, як метальна так і вогнепальна. Відновлювалася і класична тактика степовиків, основана на маневрі і охопленні флангі противника⁸. Соціальна реформа звелася до зарахування до складу старої аристократії вихідців з Кок Орди, їх призначення на ключові посади, пожалування великими земельними володіннями. Щоправда, з іншого боку, посилювалася тенденція щодо призначення на вищі посади Чингізидів. Так, в крилі Мувала хан віддав владу своєму родичу Бек-Булату⁹. Турбота щодо кочового господарства, яке сильно залежного від природних умов, проявилася і в відновленні обсерваторії у Сараї¹⁰. Завдяки заходам Токтамиша в державі навіть почалося економічне піднесення, поживалася торгівля¹¹.

Однак, незважаючи на це, реформи золотоординського уряду носили лише тактичний характер. Наприклад, угода з Кафою робила її монополістом на торгівлю між Європою (середземноморський регіон) і Золотою Ордою. Це викликало невдоволення в Солхаті, а фактично — серед аристократії західних (читай — українських) улусів. У Кафі не залишилися поза увагою можливі наслідки цього, невдоволення, і було вжито ряд оборонних заходів. Так, влітку 1382 р. генуезці постановили: якщо виникне загроза з боку Солхата Кафі, зерно завозити з Балкан¹². Не сприяли успішній реалізації реформ і проблеми з відновленням сприятливої торгової атмосфери — заважала піратська війна між Добруджським деспотом і Кафою (1360–80-ті рр.)¹³. Вона припинилася тільки після османського погрому Деспоту в 1388 р.¹⁴

⁶ Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 164.

⁷ Миргалеев И.М. Указ. соч. — С. 68–71, 81.

⁸ Миргалеев И.М. Указ. соч. — С. 73–77.

⁹ Ібн Халльдун // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі СМІЗО). Извлечения из сочинений арабских, собранные В.Г. Тизенгаузенем. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 392. «Токтамиш виступив йому (Тимуру. — Б.Ч.) на зустріч і з ним був оглан Булат (один) з родичів його» (Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 77–81, 111).

¹⁰ Миргалеев И.М. Указ. соч. — С. 72–73.

¹¹ Там же. — С. 71–72.

¹² Гюзелев В. Очерци върху историята на българския Североизток и черноморието (края на XII — начато на XV век). — София, 1995. — С. 69.

¹³ Там же. — С. 69.

¹⁴ Там же. — С. 80.

Кондомініум лише частково міг компенсувати втрату багатих і економічно розвинутих земель, захоплених ВКЛ і Молдавським князівством.

Токтамиш не міг зруйнувати вже традиційний спосіб життя аристократії, передусім західної. Адже її статки вже давно залежали від місцевих економічних ресурсів, а отже вона мало чим була пов'язана зі столицею. Більше того, введені Токтамишем в Крило Мувала вихідці з Кок Орди дуже швидко ставали частиною місцевого нобілітету. З цього приводу Г. Федоров-Давидов писав: «В Золотій Орді наприкінці XIV ст. не було сил, здатних привести країну до об'єднання навколо центральної влади. Ті кола, які спочатку виступають як прибічники цієї самої влади, самі відмовляються від неї, коли справа доходить до справжньої диктатури»¹⁵. Причому західні еміри «готові були розірвати тіло держави на феодалні напівнезалежні володіння», знать регіону «виявляється, ще менше була здатна становити силу, яка могла б об'єднати країну, ще менше ніж кокординська аристократія»¹⁶. Навіть поширення лицарської амуніції може засвідчувати не лише наявність важкої кінноти, й відображати соціальні аспекти, а саме збереження в структурі війська дружин з власними вожаками, на противагу регулярній армії XIII ст. Тому щодо соціальної реформи слід констатувати, що вона забезпечувала збереження Токтамишу влади, але не відновлювала повноцінної централізації часів перших ханів.

Цей прихований сепаратизм проявився передусім під час грошової реформи. Новий дирхем Токтамиша так і не зміг стати єдиним зразком для всієї імперії. Г. Федоров-Давидов взагалі характеризує реформу, як невдалу. Згідно нього, «в Криму, Азачі, в деяких інших містах дирхем нової ваги був насаджений штучно і не відповідав затвердженим тут місцевим грошовим одиницям... Вже в 90-х роках XIV ст. деякі місцеві монетні двори переходять на чекан по старим місцевим ваговим нормам». Дослідник визначає такі області, як «нумізматичні провінції», що склалися ще в 1360-х рр.¹⁷ Однією з причин було те, що місцеві ринки вже не орієнтувалися на центр, а місцеві «господарі» мали не менше срібла, ніж столиця (як в старій приказці: «там де гроші там і влада»).

Уперше ці приховані проблеми вийшли на поверхню у 1385 р., коли почалася так звана «Солхатська війна». Ординці спробували розірвати монополію генуезців на торгівлю. Причому з боку татар виступала не вся держава, а лише Солхатська тьма. Їх також підтримала і частина прибережного населення Готії. Генуезці провели великі військові приготування: крім ремонту укріплень, збудованих протягом століття, в містах було зібрано достатньо продовольства, зброї, в тому числі вогнепальної та іншого воєнного спорядження, поповнено гарнізони. В нагоді стало і домінування

¹⁵ Федоров-Давидов Г.А. Указ. соч. — С. 156.

¹⁶ Там же. — С. 157.

¹⁷ Там же. — С. 154.

італійського флоту в морі. Саме за допомогою кораблів генуезці здійснювали переправку військ. Війна тривала до 1386 р. і закінчилася перемогою Генуї. Відповідно до мирної угоди від 12 серпня 1387 р. Судак з округою і вся Кримська Готія в цілому залишилися під владою генуезців. Їм також вдалося зберегти і контроль над торгівлею¹⁸.

Саме під час війни стався перший відомий заколот, спрямований проти хана. Його організаторами були вдова Мамаєв Тулунбек-ханум і частина емірів Крила Мувала. Р. Почекаєв висунув гіпотезу, багато в чому оснований на монетах «бердібека» середини 1380-х рр., згідно якої заколотники хотіли змістити Токтамиша і посадити на престол якогось нащадка Бату. Проте хану вчасно вдалося вгамувати заколотників. Тулунбек-ханум було страчено¹⁹.

Токтамишу не вдалося поширити свій вплив на колишні ординські землі, які відійшли в попередні роки до Великого князівства Литовського. Володимир Ольгердович не відновив на своїх монетах тамгу. Вона відсутня на сіверських і подільських грошах. Лише на молдавських монетах продовжувала зберігатися в'язь. Проте М. Руссєв пов'язує цей факт з політикою поглинання Молдовою колишнього ординського населення. Загалом ситуація на західних кордонах Золотої Орди у 1380-х роках ставала все більш загрозливою. Так, Подільське князівство потрапило в орбіту політичних впливів Угорського королівства (водночас стосунки з ВКЛ не були розірвані). Проголошення Ягайла Ольгердовича польським королем і об'єднання під його скіпетром таких двох держав, як Польща і ВКЛ, в перспективі, могло змінити баланс сил в Центральній-Східній Європі. Яскравим прикладом слабкості влади Токтамиша на заході стала втеча з Сараю Василя Дмитровича. Цей князь, син Дмитрія Івановича Донського, з 1384 р. перебував в ординській столиці як заручник²⁰. У 1386 р. Василь, побоюючись за своє життя, залишає Сарай. Так як шлях на батьківщину був небезпечним, князь рушив у західному напрямі: «в Подільську землю, Волохи, до Петра воєводи»²¹. Отже, це засвідчує, що за Дніпро ханська влада не поширювалася.

Одним з чинників, що сприятливо позначився на перемозі Генуї і сталості західного кордону, стало те, що Золота Орда розпочала війну з Маверанахром Тамерлана. Боротьба йшла за два економічно розвинутих регіони —

¹⁸ Крамаровский М.Г. Указ. соч. — С. 258; Гюзелев В. Ibid. — С. 80; Феодосия. — Феодосия, 2008. — С. 37; Бочаров С.Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII — вторая половина XV вв.) Причерноморье в средние века, 3, 1998. — <http://annals.xlegio.ru/blacksea/kafa/kaffa.htm>

¹⁹ Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 165.

²⁰ Похлебкин В.В. Указ. соч. — С. 64.

²¹ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). — Т. 11 / Под ред. С.Ф. Платонова. — СПб., 1897. — С. 90; Фетищев С.А. Московская Русь после Дмитрия Донского 1389–1395 гг. — М., 2003. — С. 77.

Хорезм і Закавказзя, а через них і за Великий Шовковий шлях. Відповідно існувало і два фронти — Середньозазійський і Закавказький. Ця війна коштувала Улусу Джучи великих мобілізаційних зусиль, і, в решті решт, саме це протистояння з іншим нащадком Монгольської імперії Маверанахром (держава постала на основі улусу Чагатая) виявилось фатальним для Золотої Орди. Г. Федоров-Давидов стверджував, що саме аристократія західних улусів виступала головною силою, яка підбурювала сторони конфлікту²². Якщо так, то поясненням цього якраз можуть служити територіальні втрати в Європі, які понесла держава Джучидів в період «Великої замятні». Затиснені з одного боку ВКЛ, а з іншого — Генуезькою республікою, оглани і еміри шукали нових можливостей поновлення прибутків на рівні попередніх років. Взагалі бажання еліти жити за високими стандартами в умовах, коли її статки зменшувалися, було типовим явищем. Однак відсутність попередніх можливостей позначилася на посиленні експлуатації населення і наростанні зовнішньої агресії. Як і на переломі XIII–XIV ст., хвиля завоювань, яка докотилася до крайніх західних меж, зупинилась, а згодом повернула у зворотному напрямі — на Кавказ, трансформувалася у форму громадянської війни.

У 1385–1386 рр. Токтамиш вислав війська на Кавказ²³. Тоді ж, взимку 1386 р., військо Золотої Орди, що складалося з дев'яти туменів під проводом Бек Булата, Іса-бека, Ягли-бія і Казанчи, вторгнулося до Ширвану²⁴. На чолі війська стояв голова Крила Мувала. З західної аристократії походив ще один з командувачів — Ягли-бій²⁵. Як впливає з цього, військо складалося, принаймні, частково, з вояків з українських улусів. Бек Булат після тижневої облоги захопив Тебриз. Тимур вдався до контрзаходів: в Азербайджан було послано корпус, який очолював син «хромця», однак ординці завдали маверанахрцям поразки. Лише наближення головних сил на чолі з Тимуром змусило татар відступити²⁶.

Восени 1387 р. Токтамиш вислав військо до Маверанахру. Серед тих, хто очолював цей похід, був Бек Ярик. Беручи до уваги, що його володіння знаходилися в улусі Манкерман, можна зробити висновок, що у війську знову ж таки були вояки з Мувалового Крила. Золотоординці пройшлися по володіннях Тимура, розорюючи їх. Проте коли той мобілізував основні сили свого війська, ординці відступили. Головною втратою для Золотої Орди

---

²² Федоров-Давидов Г.А. Указ. соч. — С. 157.

²³ Миргалеев И. Правление Токтамыш-хана // История Татар. — Т. 3. — Казань, 2009. — С. 708.

²⁴ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 151.

²⁵ Федоров-Давидов Г.А. Указ. соч. — С. 159.

²⁶ Миргалеев И. Правление Токтамыш-хана. — С. 708; Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. — С. 146.

стало повне знищення Ургенча з навколишніми областями Тимуrom навесні 1388 р.²⁷

Восени того ж року Токтамиш організовує черговий похід на схід. І на цей раз у війську були вояки з Мувалового Крила. Принаймні, Шереф-ад-дин Йезди згадує «[мешканців] Криму з Кафою і Азака»²⁸. Хан почав розорювати ворожі території, проте Тимуру вдалося розгромити авангард ординців. А на початку весни 1389 р. він перейшов у наступ головними силами, що змусило Токтамиша відступити²⁹.

У той же час Бек Булат у 1388 р. знову вторгся до Закавказзя³⁰. На цей раз головні сили на чолі з ханом атакували північні області Маверанахра і навіть досягли деяких успіхів. Проте Тимуру доволі швидко вдалося розгромити авангард ординців³¹. Відповідно Токтамиш не став втягуватися у нові баталії і відступив. Таким чином, час, коли ініціатива була в руках Токтамиша, закінчився для нього програшем³². На два роки в протистоянні двох імперій настало затишшя. Тимур наводив порядок як в своїх постраждалих від війни областях, так і заново завойованих. Що ж до Токтамиша, то він знову зіткнувся з опозицією в середині держави.

І. Міргалієв висунув гіпотезу про те, що в той момент, коли хан перебував у Середній Азії, Бек Булат підняв повстання, і це зіграло не останню роль у відступі Токтамиша³³. При цьому інших доказів виступу в Крилі Мувала у 1389 р. ми не маємо. Наприклад, Пімен під час подорожі Доном у 1389 р., описуючи улуси, в тому числі Бек Булата, не згадує фактів конфронтації серед татар³⁴. Ситуація дійсно сприятливо позначилася на становищі Бек Булата. Маючи військо, він очолював області, які за своїм економічним потенціалом домінували на той момент в Золотій Орді. Велику роль відігравав той факт, що еміри Крила Мувала становили окрему корпорацію. Так, під 1396 р. в «Житті Стефана Пермського» сказано, що Токтамиш оволодів Мамасвою Ордою³⁵. Цей твір написаний Єпифанієм Премудрим в першій чверті XV ст.³⁶ Отже населенням, принаймні, Східної Європи Крило Мувала сприймалося окремою ордою. Те, що тут з самого початку правління Токтамиша продовжували існувати сепаратистські настрої, видно і зі згаданого вже заколоту Тулунбек-ханум³⁷. Вочевидь, аристо-

²⁷ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 147–148.

²⁸ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — М.—Л., 1941. — Т. 2. — С. 156.

²⁹ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 149.

³⁰ Миргалієв І.М. Политическая история... — С. 110.

³¹ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 155.

³² Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 155; Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 170.

³³ Миргалієв І.М. Политическая история... — С. 110, 111.

³⁴ Кудряшов К.В. Половецкая степь. — М., 1948. — С. 19.

³⁵ Фетищев С.А. Указ. соч. — С. 184.

³⁶ http://krotov.info/acts/14/3/perm_rus.html

³⁷ Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 165.

кратія Крила Мувала з Бек Булатом на чолі, користуючись складними обставинами, в які потрапив Токтамиш, могла вимагати від хана додаткової влади. Адже хан на 1389 р., як відзначив І. Міргалієв, втратив «закавказькі території, кок-ординські міста і Хорезм»³⁸. Отже, Крило Мувала набуло ще більшого економічного домінування над центром. За таких умов мова фактично йшла про відновлення тих позицій, які крило мало за часів Ногая. Саме на це, на нашу думку, вказує монетний чекан Бек Булата. І. Міргалієв припустив, що цей, за висловом Г. Федорова-Давидова, «дрібний Чингізид»³⁹ міг заручитися підтримкою Тимура, коли знаходився в Закавказзі⁴⁰. Разом з тим, відсутність повідомлень про великі військові дії всередині країни свідчить про те, що хану і його опоненту доволі швидко вдалося знайти компроміс. Вже у 1391 р. Бек Булат з туменами свого крила виступив на боці Токтамиша.

У лютому 1391 р. Тамерлан, обравши шлях через Яік, рушив на Золоту Орду. Цей похід виявився для Токтамиша цілком неочікуваним. Він лише на початку квітня дізнався про рух противника. Хан оголосив мобілізацію по всіх областях. Паралельно з цим до Тимура було вислано посольство з пропозиціями миру. У воєнному плані Токтамиш сподівався зупинити Тимура на Яіку⁴¹. Проте маверанахрці встигли підійти раніше, ніж зібралися всі сили ординців, і без втрат перейшли річку. Затримка, в першу чергу, стосувалася частини вояків з Крила Мувала. Так Бек Булат, Бек Ярик, Таш Тимур і Актау приєдналися до хана вчасно, принаймні, вони взяли участь в битві⁴². В той же час син Мамаєв, який йшов з під Азова, запізнився. Не знайшовши Токтамиша, він, зіткнувшись з головними силами Тимура, був розгромлений і поранений потрапив у полон⁴³.

Генеральна битва відбулася на р. Кундурче. Вона розпочалася 18 червня 1391 р. і тривалий час її результат був не визначений. Однак зрештою перемогу здобув Тимур. Ординське військо зазнало поразки і було розсіяне. Однією з причин такого розвитку подій міг стати відступ Бек Булата, якого пізніше Токтамиш звинувачував у зраді⁴⁴. Хан з невеликим загоном втік на північ. Що стосується Тимура, то він не став йти на Сарай, а після недовгого переслідування повернув додому⁴⁵.

Поразка на Кундурче відкрила шлях до нової громадянської війни. Згідно з даними Ібн Хальдуна, «еміри відправилися в прикордонні області і

³⁸ *Миргалеев И.М.* Политическая история... — С. 119.

³⁹ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 157.

⁴⁰ *Миргалеев И.М.* Политическая история... — С. 113.

⁴¹ Там же. — С. 119; *Сафаргалиев М.Г.* Указ. соч. — С. 152.

⁴² Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 168.

⁴³ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 165; *Сафаргалиев М.Г.* Указ. соч. — С. 152–153.

⁴⁴ *Сафаргалиев М.Г.* Указ. соч. — С. 155.

⁴⁵ *Миргалеев И.М.* Политическая история... — С. 124.

утвердилися там»⁴⁶. Отже, по суті, повторювалася ситуація 1362 р. Бек Булат, який зберіг частину власних сил, виступив проти Токтамиша. Цей оглан захопив Сарай і оголосив себе ханом. Він навіть почав карбувати власну монету, з іменним написом «султан Бек Пулад хан»⁴⁷. Важливим здобутком оглана стало захоплення частини двору хана⁴⁸. Можливо, саме цим слід пояснити втечу до Москви трьох емірів, які вийшли з числа двірських (зокрема, один з них був постільничий)⁴⁹. Проте Токтамиш зміг доволі швидко зібрати військо і вибити Бек Булата зі столиці. Хан не зупинився на цьому, а почав переслідувати суперника. Бек Булат відступив до Криму і закрався в Солхаті. Тоді Токтамиш взяв місто в облогу. Але в цей час інший претендент на престол Тимур-Кутлук, користуючись відсутністю правителя, захопив Сарай. Токтамиш зняв облогу і поспішив визволити столицю (восени 1391 р.)⁵⁰.

Наступного, 1392 р., Токтамиш поновив наступ на Бек Булата і відтіснив суперника до Солхата. Однак на цей раз облога велася успішніше, і укріплення міста впали. На жаль, Ібн Хальдун, будучи головним джерелом в описі цього заключного етапу, не дає подробиць падіння Солхата. Він лише зазначає, що ханське військо «поновило облогу його, поки нарешті не оволоділо ним. Він (Токтамиш. — *Б. Ч.*) взяв верх над Оглан Булатом і вбив його»⁵¹. М. Сафаргалієв, спираючись на ярлик хана кримському еміру Бек-Хаджию від 10 вересня 1392 р., вважав, що Токтамишу масовою видачею ярликів вдалося привернути на свій бік частину кримської аристократії. До 1393 р. дослідник відносить припинення громадянської війни і відновлення (за винятком деяких східних теренів) Токтамишем влади в Золотій Орді⁵². Те, що аристократія Крила Мувала підтримала Токтамиша, засвідчує той факт, що всі місцеві оглани і еміри, згадані в битві при Кундурче: Бек Ярик, Таш Тимур і Актау, після повстання залишилися на своїх землях.

Важко визначити, яку позицію під час повстання Бек Булата зайняли сусіди (ВКЛ, Генуя) Крила Мувала. Щодо Кафи, то вона, на нашу думку, займала нейтральну, або навіть ворожу позицію щодо Бек Булата (не випадково оглан переховувався у Солхаті). З ВКЛ було складніше. Гадаємо, ярлик Токтамиша Ягайлу 1393 р.⁵³ вказує, що повстанці намагалися встановити якісь контакти з Литвою. Про це говорить той факт, що Токтамиш не лише

⁴⁶ Ібн Хальдун // СМІЗО. — Т. 1. — С. 393.

⁴⁷ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII — начало XV в.) // Вестники Одесского музея нумизматики. — Вып. 2. — 2000. — С. 18.

⁴⁸ Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 157.

⁴⁹ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ — Т. 11. — СПб., 1897. — С. 139.

⁵⁰ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 159.

⁵¹ Ібн Хальдун // СМІЗО. — Т. 1. — С. 393.

⁵² Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 159–160.

⁵³ Skarbiec dyplomatyw. Zebrai Daniłowicz. — Wilno, 1860. — Т. I. — S. 297.

повідомив про припинення смути, але й назвав конкретні імена заколотників. Вочевидь, ці імена мали якесь значення для литовського уряду. Іншим доказом, що ВКЛ, або принаймні, його князівства не залишилися нейтральними, слугує грамота подільського князя Федора Коріатовича пану Гринку на Соколець від 20 червня 1391 р. В ній в одному з пунктів було зазначено: «коли будемо новий город рубити в своїй землі чи в ворожій, тоді пан Гринко має нам допомогти і зі своїми людьми того города рубити»⁵⁴. В інших подільських грамотах пункту про ворожі міста немає. Отже, він з'явився у новій ситуації. Соколець був розташований в східній частині князівства, відповідно єдиним сусідом тут були ординські улуси. Вочевидь, подоляни, користуючись відсутністю татарських військ, мали якісь плани щодо своїх східних кордонів. Мова могла йти про Дніпровські переправи. І наостанок ще одне зауваження — якщо еміри втікали до Москви і Тимура, то, очевидно, вони могли це саме робити і в напрямі ВКЛ. Так, влітку 1393 р. Вітовтове військо складалося з «Литви, Ляхів, Русі і Татар»⁵⁵. Цілком ймовірно, що останні могли бути втікачами від Токтамиша.

Після 1393 р. Токтамиш відновлює контакти з цілою низкою країн. Насамперед це були держави, дістатися до яких можна було лише через західні улуси: ВКЛ, Єгипет і Туреччина⁵⁶. Також здійснювалися спроби за рахунок сусідів поповнити бюджет Золотої Орди. Так, Токтамиш звернувся до Ягайла: «Што межі твоее земле суть кня[же]ння, волости давали виходъ Белои Орде, то намъ наше дайте»⁵⁷. Документ залишає відкритим питання щодо волостей, про які йшла мова. Невідомою є реакція Ягайла на ці події. У тому ж році хан за чималу суму грошей відступив низку князівств Василю Дмитровичу Московському⁵⁸. Паралельно з пошуком грошей, Токтамиш сприяв розвитку торгівлі. Наприклад, в листі до Ягайла він писав: «што было межі насъ какъ здавна гостемъ путь чистъ и вашимъ и нашимъ торговцемъ, без приимъ, без пакости всякому ч[е]л[о]в[е]ку, и чорнымъ людемъ промьсль»⁵⁹. Те, що у наступних зіткненнях з Тимуром Токтамиш спромігся виставити чисельне і добре організоване військо, говорить про одне — хану вдалося в цілому відновити нормальне життя у країні. Одним із засобів цього стали політичні поступки, здійснені ханом. Йшлося передусім про Крило Мувала. На сьогодні відомі монети Таш Тимура, карбовані приблизно у 1394–1395 рр. в Криму. Таш Тимур титулується на них, як «султан

---

⁵⁴ *Kurtyka J.* Repertorium Podolskie dokumenty do 1430 r. // *Rocznik Przemyski*. — Т. XL. — З. 4: Historia. — 2004. — S. 158; *Груша А.* Невядомая грамота Фёдора Карыятавіча за 1391 г.

⁵⁵ *Skarbiec dyplomatyw...* — S. 300.

⁵⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 157.

⁵⁷ *Skarbiec dyplomatyw...* — S. 297.

⁵⁸ *Сафаргалиев М.Г.* Указ. соч. — С. 162.

⁵⁹ *Skarbiec dyplomatyw...* — S. 297.

справедливий», «султан Таш Тимур хан да продовжиться його правління»⁶⁰. На нашу думку, тут йдеться не про чергового повсталого Джучида. Беручи до уваги значення Криму в політичному житті країни, цей факт обов'язково мав бути відзначений у джерелах. Вочевидь, хан був змушений делегувати частину влади західній аристократії і погодитися на співправителя в особі Таш Тимура. Адже зрештою та ж перемога над Бек Булатом була здобута в основному за рахунок привернення на свій бік емірів. Але повністю зняти з порядку денного сепаратистські тенденції Токтамиш звісно, не зміг. Так, Тимур в листі до османського правителя Баязида II, написаному весною (березень) 1395 р., вихвалявся, що частина підданих хана, яка почула про наступ Тимура на Грузію у 1394 р., почала шукати захисту в кримських чорноморських містах. Більше того, за інформацією правителя Маверанахру, і сам Токтамиш «збирався перейти річку Узі (Дніпро) і йти в бік укріплених міст на узбережжі моря Кафа (Чорного моря)»⁶¹. Зрозуміло, що Тимур міг перебільшувати реакцію противника щодо своїх намірів. Проте, можливо, в його листі знайшли відображення внутрішні проблеми Золотої Орди. Токтамиш не випадково розпочав перемовини з Тимуром. Хан був просто неготовий до повноцінної війни з Маверанахром. Зрозуміла і паніка, що охопила частину еліти Джучидів. Адже вже після початку наступу Тимура в поволзьких районах у вересні 1394 р. спалахнула чергова кривава усобиця. Літопис так називає фігурантів конфлікту: «в Орді Токтамишеві між великих князів його Татарських». На Волзі відбулася битва, в якій загинуло «багато князів і Татар»⁶². За таких умов видається доволі реальною підготовка Токтамиша до укриття за стінами генуезських міст. Нестабільною залишалася ситуація для Токтамиша на західному кордоні. Йдеться про татар улуса Ногая, які на початку 1390-х років знову зайняли південне Поділля до Дніпра. Причому їх стосунки із Золотою Ордою не були дружніми. Шереф-ад-Дин Йезиди і Низам-ад-дин Шами писали, що тут знаходився улус Хурмадая, який був вороже налаштований до золотоординців⁶³. Щодо причин, які обумовили ці настрої, то допускаємо, що такими могли стати прагнення Джучидів повернути нагаєвих емірів під свою владу. Однак, на нашу думку, головна активність цих емірів була направлена в бік Молдови, Польщі і ВКЛ. Так, 6 січня 1395 р. Стефан I Молдавський підписав угоду з Ягайлом. В ній зазначено, що турки і татари є ворогами Польщі, а Стефан має намір надати проти них допомогу⁶⁴. Заки Валіді Тоган вважав, що у

⁶⁰ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды... — С. 19.

⁶¹ Заки Валиди Тоган. Восточно-европейская политика Тимура // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 211.

⁶² Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 157.

⁶³ Шереф-ад-Дин Йезиди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 176; Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121.

⁶⁴ Заки Валиди Тоган. Указ. соч. — С. 214.

цьому випадку йшлося про Тимур-Кутлука і Едигея⁶⁵. Проте ми не можемо з цим погодитися, оскільки в цей час в Золотій Орді правив лише Токтамиш.

У 1394 р. спалахнула нова військова кампанія між Золотою Ордою і Маверанахром. Бої відбувалися на теренах Грузії, куди вторгнувся Тимур. У відповідь Токтамиш вислав військо, яке змусило маверанахрців відступити. Серед емірів, що командували ординцями, не згадано ні одного з Крила Мувала⁶⁶. Основні сили зійшлися в середині квітня 1395 р. в генеральній битві на р. Терек. Тумени з Крила Мувала, Бек Ярика і Актау, стояли на правому фланзі війська. Саме ці підрозділи здійснили маневр, який ледве не призвів до перемоги ординців. Вони спочатку атакували лівий фланг Тимура. Коли той наніс контрудар, татари відступили до другої лінії, а потім власною контратакою змусили маверанахрців відступити⁶⁷. Щоб уникнути поразки, Тимур встиг прикрити свою ставку табором з гарб, згодом доволі швидко зміг підтягнути резерви і зупинити наступ ординців. Після цього Тимуриди обійшли Актау, наслідком чого став розгром всього правого флангу Токтамиша. Незабаром було розбито й інші частини ординців⁶⁸.

Проте поразка золотоординських військ ще не означала кінець могутності держави. Чимало чамбулів (весь правий фланг), очолених Таш-Тимуром і кількома емірами, відступило до Азова і далі по своїх улусах. Сам Токтамиш також з великими військовими силами пішов до Сарая. Тамерлан, пам'ятаючи 1391 р., коли Джучиди швидко відновили свої сили, вирішив максимально ослабити Золоту Орду. Для цього він піддав її землі нищівному грабунку і розоренню. Та обставина, що ординські міста не мали укріплень, у даних умовах спричинилася до трагічних наслідків для держави. Фактично Тамерлан не мав перешкод, а золотоординське населення рятувалося лише втечею. З іншого боку, ані Токтамиш, ані ординська аристократія, вочевидь, не вірили в можливість Тамерлана опанувати всі золотоординські терени. Це засвідчує той факт, що не було зроблено спроб об'єднати Крила. І хан і його еміри просто відступили у віддалені (по відношенню до Тамерлана) області держави.

Спочатку Тимур з усім військом, переслідуючи Токтамиша, дійшов до Волги, залишаючи за собою згарища (на початку полководець не збирався набирати полон, аби не втрачати швидкості просування). Форсувавши неподалік Увела Волгу, Тимур наздогнав нарешті Токтамиша і остаточно знищив його військо. З опису цих подій видно, що Тамерлану вдалося обійти противника і притиснути його до Волги. Причому широта річки була настільки великою, що джерело називає її морем⁶⁹. Сам Токтамиш вирвався з

---

⁶⁵ Там же. — С. 214.

⁶⁶ Шереф-ад-Дин Йезиди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 173.

⁶⁷ Там же. — С. 176.

⁶⁸ Там же. — С. 176–178; Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 163.

⁶⁹ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121.

оточення і втік на північ. Перейшовши на лівий берег, Тимур деякий час переслідував сарайського правителя. Правитель Маверанахру піднявся до Волзької Булгарії і розорив її. Чимала кількість міст, в тому числі столиця Булгар, були захоплені і спалені. Після такого розвитку подій логічно було очікувати, що Тамерлан залишиться в зоні кочівель золотоординського двору, адже вже починалося літо з його посухою в степу. За таких умов Тимуру простіше було залишитися в Булгарії або ж спуститися на південь вздовж Волги до Сарая, чи навіть Маджару. За будь-якого розкладу західні улуси залишалися в безпеці. Єдине, що їм могло загрожувати, так це дії корпусів сина Тамерлана і кількох мурз, яких він залишив на Північному Кавказі чи направив до Азова⁷⁰.

Проте й на цей раз Тимур діяв непередбачувано. Для стратегії цього полководця характерним було прагнення раптово знищити передусім основні військові сили супротивника. Невипадково Тамерлан так наполегливо переслідував Токтамиша, і саме тому наступною метою його походу мала стати найбільш консолідована аристократія правого Крила. Шереф-ад-дин Йезди так описує цей аспект Тимурової стратегії: «Тимур-завойовник, який у будь-якій справі був задоволений, лише коли доводив її до останньої межі»⁷¹. Правитель Маверанахру підібрав провідників і, як пише Шереф-ад-дин Йезди, «відправився в безкрайній степ»⁷². Цією характеристикою сучасник подій, по суті, засвідчив неможливість походу літом з середньої Волги до Дніпра прямим маршрутом, після кількамісячних битв і маршів. Саме цим можна пояснити і відсутність в правому Крилі готового війська.

Вочевидь, поява Тамерлана на Дніпровських берегах була для місцевих князів досить несподіваною. Додатковим доказом того, що Тимура не очікували на кордонах Київщини, може слугувати той факт, що великий князь литовський Вітовт тільки у серпні закінчив мобілізацію війська і на початку вересня був під Смоленськом⁷³. Враховуючи, що сучасники зображують князя як активну людину і правителя, яка чималу увагу приділяла саме мобілізаційним заходам⁷⁴, реально зробити висновок, що і для нього дії Тамерлана були доволі стрімкими. Тамерлан в області Юлуклук-Вазуклук об'єднався з частинами, що були залишені південніше⁷⁵. Ймовірно, що тут мова йшла про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Укека. Якщо наше припущення вірне, то подальший

⁷⁰ Там же. — С. 121.

⁷¹ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 179.

⁷² Там же. — С. 179.

⁷³ Тверская летопись // ПСРЛ. — Т. 15. — 1863. — С. 457; Skarbiec dyplomatyw... — S. 304.

⁷⁴ Конрад Кибург. Дневник посольства 1397 — С. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей // Записки императорского Новороссийского университета. — Т. 2. — Вып. 1–6. — 1868.

⁷⁵ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121.

шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскіл. Сіверський Донець правитель Маверонахра мав перейти у золотоординському місті поблизу сучасного Ізюму. Першим під удар потрапив улус Бек-Ярика. Його володіння були розгромлені, а сам він врятувався втечею. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актаву. Вони теж рятувалися втечею. Причому їх шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая⁷⁶. В обох випадках для золотоординської аристократії київські стіни чомусь не стали надійним захистом. Вочевидь, Тамерлану вдалося відрізати противника від укріплень міста. Те, що Таш-Тимур з Актау втекли на Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється швидше за все тим, що їх землі знаходилися поблизу Самари і у південніших регіонах (інакше вони б потрапили до Подільського князівства).

Розгромивши придніпровські улуси, Тамерлан рушив до р. Дон. Причому Шереф-ад-дин Йезди пише, що його шлях пролягав у «землі руських». Отже, йшлося про верхню течію Дону. Джерело також говорить про зруйнування міста Карасу, яке більшість вчених ототожнюють з Єльцем. Останній, згідно з літописами, якраз і був спалений Тамерланом. Цікаво, що Шереф-ад-дин Йезди пов'язує цей похід з черговим погромом Бек-Ярика, що сам там переховувався⁷⁷. Тамерлан продовжив свій шлях далі на північ. Поблизу Калуги його чекало військо московського великого князя Василя Дмитровича і його союзників. Проте Тамерлан вирішив повернути назад до Азова. Там він з'єднався з туменами, залишеними «для повторного розорення правого крила», і після короткого відпочинку рушив в землі Черкесів⁷⁸. З генуезьких джерел відомо, що під час погрому правого Крила війська Тамерлана розорили і Крим. Причому сумна доля не минула Кафу, яка на 18 днів була взята в облогу⁷⁹. Щоправда, незрозумілим залишається, чи це здійснив сам Тамерлан після погрому дніпровських улусів, чи війська емірів, що він їх направив на повторне спустошення правого Крила. Зиму Тимур з військом провів в Сараї. Зима видалася не тільки холодною, але й для населення Золотої Орди голодною. Навіть війська Тимура потерпали від нестачі продуктів, чимало кочівників помирали від голоду і хвороб. А вже на початку весни Тамерлан рушив з величезною здобиччю до рідних земель.

Ми не випадково багато уваги приділили руйнуванням, що їх завдав Тамерлан Золотій Орді. Крізь призму його завоювань можна уявити могутність держави Джучидів. Сама по собі поразка ординських військ на полі бою ще не означала крах держави. Навпаки, вже після 1391 р. Токтамишу швидко вдається повернути колишню міць. У 1395 р. ординці, відступаючи

⁷⁶ Там же. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 179.

⁷⁷ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 179.

⁷⁸ Там же. — С. 179–180.

⁷⁹ Ібн Ельфурат // СМІЗО. — Т. 1. — С. 364; Золотая Орда в источниках. — Т. 1. — М., 2009. — С. 154.

вглиб країни, з часом змогли б зібрати сили. Для повного розгрому Джучидів треба було пройти по всій території країни: Поволжю, Булгарії, Північному Кавказу, степовому масиву від Дністра до Дону, Криму і російським князівствам. Причому, як показали події, місцеві кочівники доволі вдало уникали ударів ворога, так що Тимуру довелося деякі місцевості нищити кілька разів. Фактично погром Золотої Орди показав, що імперію кочівників у часи середньовіччя могла розгромити тільки інша подібна за устроєм і характером держава. У той же час маршрут Тамерлана, що дугою оминав південний кордон ВКЛ, яскраво продемонстрував успішну оборонну політику попередніх українських князів, що, на жаль, так скупо відбито у джерелах.

Наслідком Тамерланового нашестя стало повне зруйнування внутрішньої інфраструктури Золотої Орди. Те, що Джучиди наполегливо створювали протягом півтора століття, було зруйновано в один момент. З цілої адміністративної структури, з сотень існуючих міст і поселень життя жевріло лише в кількох великих містах. Але перетворення їх на окремі острівки осілости в оточенні кочових народів, після втрати чималої кількості осілих регіонів, чуми, зміни торгових маршрутів, означало для цих міст смертельний вирок. Відсутність ремісничого, землеробського і чиновницько-управлінського населення надавала степу спустошливого вигляду. Відновити заново міську систему можна було лише за умов добре централізованої влади і могутнього впливання людських і матеріальних ресурсів, як це спостерігалось в другій половині XIII ст. Проте ні того, ні другого Золота Орда вже не мала. За такої ситуації улуси ханів і емірів з територіальних областей з містами і селищами перетворюються на архаїчні кочові орди. Раніше хан (чи емір) кочував лише з власним двором. Тепер же він пересувається разом з усіма своїми підданими. Крім того, за відсутності власного осілого населення збільшилася і залежність татар від сусідніх областей з потужними землеробською і ремісничою економіками. Цей процес пришвидшився після 1395 р., і до кінця століття Золота Орда цілковито перетворилася на кочову державу.

З відходом Тимура Токтамиш енергійно почав відновлювати свою владу. Куюрчак не зміг закріпитися надовго і був вбитий, можливо, Тимур-Кутлуком (останній контролював землі поблизу Яіку). Токтамиш 1396 р. займає Сарай і починає наводити лад в країні, він посилає посольства до навколишніх держав. Як єдиного правителя його сприймають і сусіди. Так, Ібн Ельфурат під 1397 роком називає Токтамиша «кан Токтамиш, господар країн “Північного степу”, що сидить на престолі Берке хана в землях Кіпчацьких»⁸⁰. В тому ж році під владу Токтамиша повертається і Крило Мувала. Це видно з уже згадуваного Життя Стефана Пермського, де під 1396

---

⁸⁰ Ібн Ельфурат // СМІЗО. — Т. 1. — С. 364. І. Миргалеев довів, що дата, вказана Тизенгаузеном, є неточною, а правильною є 17 березня 1397 р. (*Миргалеев И.М. Политическая история... — С. 144*).

роком згадано, що Токтамиш оволодів Мамаєвою Ордою⁸¹. Хоча хану і вдалося взяти під свій контроль «Крим, Середнє і Нижнє Поволжя, руський улус і передкавказькі степи»⁸², проте ситуація залишалася досить складною. Тимур-Кутлук і Едигей постійно загрожували нападом. Вочевидь, протистояння між ними мало форму перманентної війни. Так, на початку 1397 р. динабурзький комтур повідомляв магістра Тевтонського (Інфлянтського) Ордену, що Токтамиш воює з Тимуром (скоріш за все, мався на увазі саме Тимур-Кутлук)⁸³. Ібн Ельфорт писав, що в березні того ж року Токтамиш зібрав військо, підступив під Кафу, розбив місцеві загони і розпочав облогу міста⁸⁴. Отже, генуезці, скориставшись слабкістю Золотої Орди, якщо не почали поширювати свою владу на навколишні терени, то, принаймні, припинили виконувати укладені раніше договори. Ці зміни в політиці генуезців відчули єгипетські послы ще 1395 р. Втікаючи, вони прибули до Кафи з тим, щоб сісти на корабель, проте місцевий консул заборонив подальший шлях, поки єгиптяни не сплатять йому 50 тисяч дирхемів⁸⁵. Цікаво, що єгипетський літописець відмітив, що хан спочатку зібрав військо, а перед містом ще мав польову битву. З цього видно, що сил Токтамиш мав доволі мало. Це не є дивним, бо, по-перше, західні улуси понесли великі втрати від Тимурового війська — полон, нищення економічної бази і приречення на голод, а також еміграцію. Наприклад, темник Актау з цілим туменом залишив межі держави⁸⁶.

Тим часом Тимур-Кутлук, користуючись слабкістю хана та облогою ним Кафи, переходить в рішучий наступ. Він швидко захоплює столицю, а згодом атакує Токтамиша. І. Міргалієв пише, що зустріч противників відбулася на кримських теренах. Причому дослідник висуває гіпотезу, що безпосередньо військом командував Едигей⁸⁷. Відбулася битва, яку літописець характеризував, як «бой велик і сеча зла». До того ж, за літописом, вороги Токтамиша прийшли «внезапу»⁸⁸. Токтамиш програв битву і відступив до ВКЛ. Літописи наголошують, що перед цим він «согласяє з Вітовтом»⁸⁹. Отже, потрібен був час на обмін посольствами чи, принаймні, гінцями. Тобто,

---

⁸¹ Фетищев С.А. Указ. соч. — С. 184.

⁸² Миргалеев И.М. Политическая история... — С. 144.

⁸³ Skarbies diplomatuw... — S. 308.

⁸⁴ Ібн Ельфорт // СМІЗО. — Т. 1. — С. 364.

⁸⁵ Там же. — С. 363–364.

⁸⁶ Орель Десей. Обоснование Актава из Золотой Орды в Оттоманской империи // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 202–209.

⁸⁷ Миргалеев И.М. Политическая история... — С. 145.

⁸⁸ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 167.

⁸⁹ Там же. — С. 167; Софийская летопись // ПСРЛ. — Т. 6. — С. 130; Продолжение летописи по Воскресеньскому списку // ПСРЛ. — Т. 8. — С. 71.

Токтамиш не був повністю розгромлений, а зберіг за собою контроль над частиною західних, вочевидь, придніпровських, володінь.

Перемовини Токтамиша з Вітовтом і відступ хана до ВКЛ мали відбутися протягом квітня 1397 р. Так, саме в квітні в Тевтонському Ордені стало відомо, що татари зміцнюють литовське військо⁹⁰. Літописи датують цю подію як 1397⁹¹, так і 1398 р.⁹², однак складається враження, що подія подається без щільної прив'язки до хронології. Ця невизначеність прослідковується і у працях істориків, на що звернув увагу Ф. Шабульдо. При цьому дослідник датує подію осінню 1396 р.⁹³. М. Сафаргалієв, навпаки, відносить її на 1397 р.⁹⁴ Деяку ясність у проблему вніс І. Міргалієв. Проаналізувавши повідомлення Ібн Ельфурата, він дійшов висновку, що облога Кафи мала місце 1397 р.⁹⁵ Нумізматичний матеріал теж вказує на 1397 р. як початок правління Тимур-Кутлука в Криму. Причому, як підмітив В. Лебедев, новий хан карбував монети навіть з використанням старих штемпелів Токтамиша⁹⁶. Таким чином, і прихід Токтамиша до Києва слід віднести до весни-літа 1397 р. Хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався у місті від ворогів (у лютому 1397 р. Вітовт посилав сюди додаткові сили)⁹⁷.

Отже, на середину 1397 р. більша територія Золотої Орди контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Характерно, що Тимур-Кутлук велику частину часу проводив саме в Крилі Мувала. Цей висновок напрошується як з ярлика Мухаммеда, так і з того, що 1399 р. він кочував зі всією своєю ордою на Ворсклі. Токтамиш з власним двором («остаточними своїми... з царицями своїми і два сина з ним») перебував у Київському князівстві⁹⁸. Дискусійним залишається питання щодо Таш-Тимура. Після втечі за Дніпро подальша інформація про нього у літописах відсутня. Згодом на політичну арену виходять його нащадки, передусім засновник роду Гіреїв Хаджи-Гірей. Останній був пов'язаний з ВКЛ, що навіть дало підстави для виникнення легенди про його народження в Литві. Отже, Таш-Тимур мав на якомусь етапі потрапити до ВКЛ. Це могло статися або під час Тимурового погрому, або під час першої виправи Вітовта на Золоту Орду. Ще більш драматично

⁹⁰ Skarbiec dyplomatyw... — S. 310.

⁹¹ Софийская летопись. — С. 130; Продолжение летописи по Воскресенському списку. — С. 71.

⁹² Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 167.

⁹³ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 145–146.

⁹⁴ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 178.

⁹⁵ Миргалієв И.М. Политическая история... — С. 144.

⁹⁶ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды... — С. 19.

⁹⁷ Skarbiec dyplomatyw... — S. 308.

⁹⁸ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 167.

склалася доля Актау і його тумена. Не маючи можливості залишитися в степах між Дніпром і Дунаєм, Актау в 1397–1398 рр. запросив дозволу Баязіда I перейти на його території. Отримавши згоду, емір привів своїх підданих на Балкани. При цьому якась група татарських емірів була страчена турками. Більшість татар розселилася по Османській імперії і навіть взяла участь у нещасливій для османів битві під Анкарою 1402 р. проти Тимура⁹⁹.

До сьогоднішнім залишається питання скільки походів в степ здійснили Вітовт і Токтамиш до битви на Ворсклі. Наприклад, М. Сафаргалієв вважав, що мав місце лише похід 1398 р.¹⁰⁰, а Ф. Шабульдо звернув увагу на дві військові кампанії¹⁰¹. Длугош під 1397 р. повідомляє, що Вітовт здійснив похід на татар, під час якого литовське військо перейшло навіть Дон і досягло приволзьких степів¹⁰². Щодо маршруту та географії вторгнення, то це, очевидно, є перебільшенням. Адже така масштабна акція мала зацікавити сусідів. Німецькі хроніки, наприклад, містять повідомлення про похід литовців на низ Дніпра у 1398 р. Тоді була збудована кам'яна фортеця (Святого Яна)¹⁰³. Але у такому випадку виникає питання про час виводу Вітовтом з Криму караїмів (1398 і 1399 р. відповідають, тобто залишається лише 1397 р. Припускаємо, що мали місце два походи, перший відбувся 1397 р.). Тоді війська ВКЛ разом з чамбулами Токтамиша дійшли до Криму. Тоді ж мало місце приєднання частини караїмів до Вітовта¹⁰⁴. А наступного року відбувся похід на низ Дніпра з метою побудови фортеці, адже потрібен був час для підготовки будівельних матеріалів. Те, що фортеця була споруджена з цегли, підтверджують сучасні археологічні дослідження. Додатковим доказом того, що в 1398 р. справді спостерігалася активність ординців на Правобережжі Дніпра, може слугувати послання тевтонців від 26 лютого 1398 р., де сказано, що польські урядники мають якісь угоди з татарами¹⁰⁵. Такими урядниками могла виступати саме подільська адміністрація.

Тут слід згадати ярлик на кримські володіння Мухаммеду Тимур-Кутлука від 6 шааба 800 р. Хізри (1397–1398 рр.). О. Григор'єв датував його 24 квітня 1398 р.¹⁰⁶ В той же час М. Сафаргалієв видачу документа відносив на 1397 р.¹⁰⁷ Місцем, де було видано документ, Іностранцев, а за ним

⁹⁹ Орель Десей. Указ. соч.

¹⁰⁰ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 179.

¹⁰¹ Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С. 147–148.

¹⁰² Diugosz J. Dziejyw Polskich. — Т. 3. — Kz. IX, X. — S. 491.

¹⁰³ Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С. 148.

¹⁰⁴ Кропотов В.С. Военные традиции крымских караимов. — Симферополь, 2004. — С. 31.

¹⁰⁵ Skarbiec dyplomatyw... — S. 312.

¹⁰⁶ Григор'єв А.П. Золотоордынские ярлики: поиск и интерпретация // Тюркологический сборник, 2005. — М., 2006. — С. 97.

¹⁰⁷ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 178.

О. Григор'єв вважають землі неподалік сучасного села Мішурин Ріг¹⁰⁸. Обидва роки обґрунтовуються такою логікою подій. Як у 1397 р. Тимур-Кутлук міг переслідувати Токтамиша і таким чином опинитися на Правобережжі, так і наступного року він міг прекочувати у цей же район, щоб запобігти черговому вторгненню Вітовта і Токтамиша. Відповідно йому потрібно було заручитися підтримкою кримської аристократії, як 1397 р., коли він захопив Крим, так і у 1398 р., щоб мінімізувати втрати від походу ворога. Тим більше, що мав місце перехід частини кримського нобілітету на бік Вітовта і Токтамиша, що видно на прикладі караїмів. Повідомлення про напад татар на литовські терени відсутні. Навряд чи Тимур-Кутлук збирався нападати на ВКЛ. Адже йому треба було закріпитися на завойованих землях, бо як він сам казав: «Боюся своїх, а не лише чужих»¹⁰⁹. Тут важливим є той фактор, що Правобережжя Дніпра, нижче Синіх Вод, ще залишалося зоною кочування ординців.

Повертаючись до питання про походи Вітовта і Токтамиша в степ у 1397–1398 рр., спробуємо реконструювати стратегічні цілі союзників. Описуючи перший похід, Длугош робить наголос на захопленні якоїсь орди поблизу Дону¹¹⁰. Ф. Шабульдо вважає, що метою кампанії було повернення Криму під владу Токтамиша¹¹¹. Ця думка підтверджується нумізматичними знахідками. В. Лебедев відзначає існування дирхема Токтамиша, карбованого у Криму у 1397–1398 рр. (800 р.)¹¹². За умов, коли в західних улусах Золотої Орди володарював союзник ВКЛ, Вітовт отримав можливість взяти під контроль Дніпровський шлях до моря. Те, що мова йшла саме про включення нижнього Подніпров'я до ВКЛ, видно по замку св. Яна (він був збудований з каменя)¹¹³, адже для будівництва такої фортеці потрібно більше зусиль і часу. Проте таке активне просування в степ було перервано черговою поразкою Токтамиша. Він не зміг довго протриматися в Крилі Мувала. В. Лебедев відзначає, що вже згадуваний дирхем чеканки Токтамиша 1397–1398 р. представлений лише 1 екземпляром¹¹⁴. Вочевидь, демографічні втрати Крила Мувала були занадто великими, аби надати Токтамишу достатньо сил для самостійної боротьби з Тимур-Кутлуком. Тим більше, що цей хан прикочовував на захід разом з усією своєю Ордою. Це видно з описів в джерелах битви на Ворсклі 1399 р.

Саме під час перебування Токтамиша у ВКЛ сталася інша важлива подія — видача ханом ярлика Вітовту (ця подія не викликає жодних сумнівів у

¹⁰⁸ Григорьев А.П. Указ. соч. — С. 97.

¹⁰⁹ Ці слова були висловлені ханом у 1399 р. (ПСРЛ. — Т. 11. — С. 172). Мургалеєв И.М. Политическая история... — С. 144.

¹¹⁰ Diugosz J. Dziejyw Polskich. — Т. 3. — S. 491.

¹¹¹ Шабульдо Ф.М. Указ.соч. — С. 147.

¹¹² Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 19.

¹¹³ Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С. 148.

¹¹⁴ Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 19.

істориків). Важливість цього документа в тому, що згідно з ним Токтамиш, як останній легетимний правитель всього Улусу Джучи, юридично поступався землями на захід від Дніпра і Ворскли на користь ВКЛ, тобто документально підтвердив вже існуючий стан речей. Щодо часу видачі ярлика, то впевнено можна говорити лише про те, що це відбувалося до битви на Ворсклі. На нашу думку, мова може йти про період між другим і третім походами союзників у степ.

На закінчення слід зрозуміти ще один важливий момент: як тлумачити спільні дії Токтамиша і Вітовта? Історик, досліджуючи ці події, потрапляє в тенета наявних джерел, більшість з яких європейські. З них випливає, що саме Вітовт, і відповідно ВКЛ, воює проти Золотої Орди. Причому постать Токтамиша ховається в тінь литовського правителя. Але слід пам'ятати, що Токтамиш залишався формально законним ханом Улусу Джучи. Відповідно спільні дії Вітовта і Токтамиша слід сприймати, як союзні виправи ВКЛ і Золотої Орди проти антиурядових заколотників в державі Джучидів. На нашу думку, саме цим можна пояснити ту кількість добровольців з Польщі, які стали під стяги Вітовта. Справа в тому, що у 1390-х роках литовський правитель ще не набув такої величі, яку він буде мати наступного століття. Відповідно він мав чимось привернути до себе вояків з сусідньої країни. І саме статус Токтамиша і був, вочевидь, цим магнітом.